

การบรรลุธรรมของฆราวาสในพระพุทธศาสนา The Enlightenment of Layman in Buddhism

สุทัศน์ ภาณิสสรวงศ์

Suthat Phanitsorawong

ศูนย์วิปัสสนาวัตพระธาตุศรีมงคล

Meditation Center of Wat Phrathat Srimongkol

Email: monggoog555@gmail.com

Received: 2024-06-19

Revised: 2024-06-24

Accepted: 2024-06-26

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการบรรลุธรรมของฆราวาสในพระพุทธศาสนา โดยศึกษาจากพระไตรปิฎกเป็นหลัก ผลการศึกษาพบว่า

การบรรลุธรรมคือการเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาซึ่งแบ่งออกเป็น 4 ระดับ ได้แก่ โสดาบัน (ผู้แรกถึงกระแสพระนิพพาน) สกทาคามี (ผู้จะกลับมาเกิดในโลกอีกเพียง 1 ครั้ง) อนาคามี (ผู้ไม่กลับมาสู่โลกนี้อีก) และอรหัตต์ (ผู้หักซึ่งวงล้อแห่งสังสารวัฏได้แล้ว) ผู้ที่บรรลุธรรม 4 ระดับอาศัยเกณฑ์การละสังโยชน์เป็นเครื่องพิจารณา เรียกว่าคนที่บรรลุธรรมนี้ว่า อริยบุคคล

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเป็นการเข้าถึงสภาวะธรรมอันประเสริฐ โดยไม่จำแนกเพศ อายุ ความเป็นนักรบหรือฆราวาส ทำให้พบว่า มีฆราวาสที่บรรลุธรรมเป็นจำนวนมาก สถานะหลังจากการบรรลุธรรมของฆราวาสจะมีความแตกต่างกันไปตามระดับขั้นของการบรรลุธรรม กล่าวคือ ระดับโสดาบัน จะมีชีวิตเหมือนคนทั่วไป มีความรัก ความโศกเศร้าเสียใจ ประกอบอาชีพได้เช่นเดิม แต่จะมีความมั่นคงในพระรัตนตรัย และยึดมั่นในศีล ทาน ภาวนา ระดับสกทาคามี จะมีชีวิตเหมือนระดับโสดาบัน แต่ราคะ โทสะ และโมหะ จะเบาบางลง ระดับอนาคามี เป็นระดับที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมาก เพราะสามารถกำจัดราคะ โทสะ และโมหะ ได้อย่างสมบูรณ์ ทำให้ชีวิตบริสุทธิ์ปราศจากกิเลสแล้ว ระดับอรหัตต์เป็นระดับสูงสุด ผู้บรรลุระดับนี้ควรออกบวชในทันทีเพื่อให้สมควรแก่ภาวะของตน

คำสำคัญ : การบรรลุธรรม, ขรราวาส, พระพุทธศาสนา

Abstract

The objective of this academic article is to study the enlightenment of layman in Buddhism. By studying mainly from the Tripitaka. The results of the study found that;

Enlightenment is reaching the ultimate goal of Buddhism, which is divided into 4 levels: Sotabanna (who first reach the stream of Nirvana), Sakadagami (who will be reborn in this world only once more), Anagami (who will not return to this world), and Arahant (who have broken the wheel of samsara). Those who have attained these four levels can be seen by the number of fetters that can be eliminated and call as Ariyabookkon noble persons.

Enlightenment in Buddhism is without classifying by gender, age, whether they were clergy or laity. It was found that there were a large number of laymen who had enlightened. The status after enlightenment layman is different according to the level. That are, Sotapanna level, they will live like ordinary people, with love, sorrow, and sorrow, and can continue the career as before. But there will be stability in the Triple Gem and adhering to precepts, giving, and praying. Sakadakami level, they will live like the Sotapanna, but lust, anger, and delusion will be lighter. Anagami level is a level that has changed greatly. Because it can completely eliminate lust, anger, and delusion. The life is pure and free from defilements. Arahant level is the highest level. Those who reach this level should immediately become ordained in order to be worthy of their status.

Key words: Enlightenment, Layman, Buddhism

บทนำ

การบรรลุธรรมเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ผู้ที่บรรลุธรรมแล้วจะเรียกว่า พระอริยบุคคล หมายถึง บุคคลที่ประเสริฐสุดกว่าบุคคลทั่วไป มนุษย์ทุกคนมีศักยภาพที่จะพัฒนาตนเองไปสู่เป้าหมายนี้ได้ โดยไม่จำเป็นต้องว่าเป็นคนรวย คนจน รูปร่าง หรือรูปไม่งาม ดัง

พุทธพจน์ว่า “บุคคลเป็นคนเลวเพราะชาติก็หาไม่ เป็นผู้ประเสริฐเพราะชาติก็หาไม่ เป็นคนเลวเพราะการกระทำ เป็นผู้ประเสริฐก็เพราะการกระทำ” (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย, เล่ม 15 ข้อ 136 : 531) ด้วยเหตุนี้มนุษย์ทุกคนจึงสามารถเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เป็นพระอริยบุคคลได้ด้วยด้วยกันทั้งหมด โดยเฉพาะในฝ่ายมหายานที่มีความเชื่อว่า ในมนุษย์ทุกคนมีโพธิจิต คือ จิตแห่งพุทธ (พระบุญช่วย วิฑูตจิตโต (ยังสามารถ), 2565 : 29-37) นั้นหมายถึงจิตของผู้บรรลุลุทธนั่นเอง ดังนั้น ในพระพุทธศาสนาแม้จะยอมรับว่าสรรพสัตว์ทั้งปวงมีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เหมือนกันหมด เป็นสามัญลักษณะที่ทุกสิ่งจะต้องได้รับเสมอเหมือนกัน แต่ความมนุษย์ได้รับการยอมรับว่าเป็นสัตว์ประเสริฐเพราะสามารถพัฒนาศักยภาพของตนเองให้อยู่เหนือธรรมชาติได้ สามารถฝึกฝนได้ และต้องฝึก แม้แต่จะเป็นพระพุทธเจ้าได้ก็เพราะการฝึก จึงมีหลักการสำคัญที่ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการฝึก (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2540 : 13) คือ การพัฒนาจิตวิญญาณของตนให้หลุดพ้นจากความทุกข์ ที่จะต้องได้รับเรื่อยไปตราบไต่ที่ยังเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร มนุษย์ที่สามารถพัฒนาจิตให้หมดกิเลสนั้นก็เป็นผู้ประเสริฐที่สุด (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย, เล่ม 25 ข้อ 321 : 133) ภาวะที่สิ้นไปของกิเลสนั้นก็เองที่เรียกว่า การบรรลุลุทธ

ในพระพุทธศาสนาแบ่งประเภทของผู้บรรลุลุทธหรือที่เรียกว่า พระอริยบุคคล ออกเป็น 4 ประเภท คือ (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย, เล่ม 19 ข้อ 35 : 35)

1. พระโสดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสธรรม ผู้แรกถึงกระแสธรรม (คืออริยมรรค) เป็นพระอริยบุคคลที่แรกเข้าถึงเส้นทางพระนิพพาน
2. พระสกิทาคามี แปลว่า ผู้กลับมาเพียงครั้งเดียว คือจะกลับมาเกิดเป็นมนุษย์ในโลกอีกเพียงครั้งเดียว โดยอาจจะนิพพานในชาติหน้าหรือบรรลุเป็นพระอนาคามีในชาติหน้า
3. พระอนาคามี แปลว่า ผู้ไม่มาเกิดอีก หมายความว่า จะไม่กลับมาเกิดในกามาวจรภพอีก แต่จะเกิดในพรหมโลกอีกเพียงครั้งเดียว แล้วจะนิพพานจากพรหมโลกนั้นเลย
4. พระอรหันต์ คือ ผู้หักซึ่งวงล้อแห่งสังสารวัฏได้แล้ว เป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด พระอริยบุคคลชั้นนี้จะไม่กลับมาเกิดอีกแล้ว

ในพระไตรปิฎกปรากฏเรื่องราวของผู้ที่บรรลุลุทธเป็นพระอริยบุคคลจำนวนมาก เพราะพระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายให้สรรพสัตว์พ้นทุกข์ทั้งปวง การเผยแผ่พระธรรมของพระองค์จึงมุ่งเข้าไปเพื่อความพ้นทุกข์ ดังปรากฏในพระดำรัสประทานเอตทิกขุอุปสัมปทาว่า “เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด” (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย, เล่ม 4 ข้อ 18 : 25) และจากการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระองค์ทำให้มีผู้ออกบวชตามและบรรลุลุทธในระดับต่างๆ จนถึงพระอรหันต์เป็นจำนวนมาก ต่อมาได้มีการอุปสมบทให้แก่สตรี เรียกว่า ภิกษุณี

ด้วยทรงมีพระเมตตาในเหตุผลว่า “มาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ ตถาคตประกาศไว้ สามารถทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกิทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตผล” ได้ (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย, เล่ม 7 ข้อ 402 : 314) ทั้งพระภิกษุและภิกษุณีต่างเป็นกำลังหลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนามีความมั่นคงและเจริญรุ่งเรือง

ภิกษุและภิกษุณีถือเป็นอุดมเพศในพระพุทธศาสนา เรียกว่า สมณเพศ หมายถึง ผู้เว้นบาปทั้งปวง ผู้มีความสงบ ผู้ไม่มีเรือน ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ผู้ออกจากกาม ผู้ขอ และ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ สมณเพศนั้นเป็นรูปแบบที่สะดวกและเอื้อต่อการบรรลุธรรมได้อย่างรวดเร็ว เพราะวิถีแบบสมณะเป็นวิถีแห่งการฝึกหัดตนเอง ชัดเกลากิเลส ทุกอย่างเป็นการเจริญมรรค เป็นการปฏิบัติธรรม และน้อมนำไปเพื่อพระนิพพาน อย่างไรก็ตาม สมณเพศไม่ได้มีความสัมพันธ์กับเป้าหมายของการบรรลุธรรมแบบจำเป็น กล่าวคือ ไม่ได้หมายความว่า การบรรลุธรรมนั้นจะต้องออกบวชเป็นสมณเพศเท่านั้น แต่ทุกคนสามารถบรรลุธรรมได้ (พระมหานรินทร์ สุธรรม, 2545 : ง-ฉ)

ขรवास แปลว่า ผู้ครองเรือน, ผู้อยู่ในเรือน ได้แก่ ชาวบ้านทั่วไปที่มีใช้นักบวชเป็นคำที่มีความหมายเดียวกับคำว่า คฤหัสถ์ เฉพาะคำว่า ขร นั้นรากศัพท์แปลว่า “ที่เป็นที่หลังไหลแห่งฝนคือกิเลส” (สุนทร สุขทรัพย์ทวีผล, 2566 : 377-389) ขรवासเป็นที่คับแคบ เป็นทางมาแห่งธุลี เพราะขรवासนั้นต้องเกี่ยวข้องด้วยเรือน ประกอบอาชีพ ทำสิกรรมหรือค้าขาย ทำให้ไม่มีเวลาในการแสวงหาทางพ้นทุกข์ได้โดยตรง แต่จากคัมภีร์พระไตรปิฎกเถรวาทพบว่า มีขรवासที่บรรลุธรรมอยู่จำนวนไม่น้อย ตั้งแต่ระดับโสดาบันจนถึงพระอรหัตต์ เช่น สันตติมหาอำมาตย์ (บรรลุอรหัตต์) พระเจ้าสุทโธทนะ (บรรลุอรหัตต์) เป็นต้น

เนื้อหา

1. บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา

การบรรลุธรรมเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา การบรรลุไม่ได้จำกัดเพียงแค่การบรรลุเป็นพระอรหัตต์หรือนิพพานเท่านั้น แต่การบรรลุธรรมมีระดับของการดับทุกข์ ดับตัณหาเป็นขั้นๆ ไป ผู้ที่บรรลุธรรมจะมีระดับ สภาวะและคุณลักษณะที่แตกต่างกันไป การบรรลุธรรมเป็นการพัฒนาปัญญาเพื่อให้รู้แจ้งในอริยสัจ 4 ตามระดับขั้นของการบรรลุจนโลกุตตรธรรมคือ ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก หรือ สภาวะพ้นโลก มี 9 อย่าง ได้แก่ มรรค 4 ผล 4 และนิพพาน 1 (พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย, เล่ม 34 ข้อ 706 : 278) การเข้าใจอริยสัจนี้เองคือการบรรลุธรรม บุคคลผู้เกิดความเข้าใจอย่างนี้ ก็คือบุคคลผู้บรรลุธรรม ซึ่งเรียกว่า อริยะ แปลว่า ผู้ห่างไกลจากกิเลส (สินชัย วงษ์จันทร์, 2548 : 7) การบรรลุธรรมจึงเป็นการเข้าถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา

ตั้งแต่การเข้าใจธรรมในระดับต้นๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจเข้าถึงธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับโลกุตระ (พระมหาคุศลย โยโสธโร (บุตรตะเคียน), 2548 : 63) มีปัญญาหยั่งรู้รูปนามตามลำดับแห่งวิปัสสนาญาณ ตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึก กาย วาจา ใจ เพื่อพัฒนามนุษย์ เป็นการหักงอแห่งวิญญูสงสาร เข้าสู่กระแสแห่งความดับทุกข์ คือ พระนิพพาน ข้ามเครื่องกั้นแต่ละข้อ คือ สังโยชน์ (พระมหามินา ถาวโร (ไชยอุดม), 2558 : 13)

การบรรลุธรรมในทางพระพุทธศาสนานั้นจะเป็นไปตามลำดับขั้น จากระดับต่ำสุด ไปจนถึงระดับสูงสุด โดยอาศัยเกณฑ์วัดจากการละสังโยชน์ คือ เครื่องผูกพันน้อยใหญ่ (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 22 ข้อ 43 : 501) ที่ร้อยรัดสรรพสัตว์ทั้งหลายให้ผูกติดอยู่กับความทุกข์ทำให้ไม่สามารถสลัดหลุดออกมาได้ การบรรลุธรรมแต่ละขั้นจะสามารถละสังโยชน์ได้ต่างกันตามตารางที่ 1 สังโยชน์มี 10 ประการ ได้แก่ 1) สักกายทิฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ความเห็นที่ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตน เรา เขา 2) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยในพระรัตนตรัย ในสิกขา ในปฏิจจสมุปบาท 3) สิล্পัตตปราคาส ความถือมั่นศีลและพรต คือความยึดถือผิดพลาดไปว่า จะบริสุทธิ์ หลุดพ้นได้เพียงศีลและพรต ปฏิบัติเพราะอยากได้ผลประโยชน์ตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่ใช่การปฏิบัติตามอริยมรรค 4) กามราคะ ความอยากได้ไฝหาในกามคุณ 5 ได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง และโณภูฐัพพะ 5) ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งในใจ ความหงุดหงิดขุ่นเคืองใจ 6) รูปราคะ ความติดใจในรูปธรรมอันประณีต หรือติดใจในอารมณ์แห่งรูปฌาน 7) อรูปราคะ ความติดใจในรูปธรรมหรือติดใจในอารมณ์แห่งอรูปฌาน 8) มานะ ความถือตัวว่า เราดีกว่าเขา เราเสมอกับเขา เราเลวกว่าเขา เป็นต้น 9) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน จิตใจไม่สงบ 10) อวิชชา ความไม่รู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือความไม่รู้ในอริยสัจ 4

ตารางที่ 1 ระดับขั้นการบรรลุธรรมกับการละสังโยชน์

ระดับขั้นการบรรลุธรรม	สังโยชน์ที่ละได้
โสดาบัน	สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สิล্পัตตปราคาส
สกทาคามี	สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สิล্পัตตปราคาส ทวาราคะ โทสะ และโมหะ เบาบางลง
อนาคามี	สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สิล্পัตตปราคาส กามราคะ ปฏิฆะ
อรหันต์	ละสังโยชน์ได้ทั้ง 10 ประการโดยเด็ดขาด

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา มี 4 ระดับ คือ

1. พระโสดาบัน หมายถึง ผู้ถึงกระแส คือเข้าสู่มรรคที่จะนำไปสู่พระนิพพาน เดิน

ทางได้ถูกต้องแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ 3 ประการ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสัสสัพพชราสมาสได้เด็ดขาด เป็นผู้ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 12 ข้อ 248 : 266) รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ 6 ประการ (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 19 ข้อ 496 : 306) พระอริยบุคคลชั้นนี้ระดับมรรค เรียกว่า โสดาปัตติมรรค ระดับผลเรียกว่า โสดาปัตติผล

2. พระสกทาคามี คือ ผู้กลับมาเกิดในโลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะบรรลู่ถึงพระนิพพาน เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ 3 ประการคือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สัสสัพพชราสมาสได้เด็ดขาด และทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลง พระอริยบุคคลชั้นนี้ ระดับมรรคเรียกว่า สกทาคามีมรรค ระดับผลเรียกว่า สกทาคามีผล

3) พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่สุด ไม่เวียนกลับมาอีก คือ ผู้จะปรินิพพานในที่ผู้เกิดขึ้นในสุทธาวาสพรหมโลกนั้น ไม่เวียนกลับมาเกิดในโลกนี้อีก ละสังโยชน์เบื้องต้น 5 ข้อ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สัสสัพพชราสมาส กามราคะและปฏิฆะได้เด็ดขาด พระอริยบุคคลชั้นนี้ ระดับมรรคเรียกว่า อนาคามีมรรค ระดับผลเรียกว่า อนาคามีผล

4) พระอรหัตต์ คือ ผู้ควรแก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษหรือผู้หักงอแห่งสังสารจักรได้แล้ว (ปริชา นันทาภิวณฺณ, 2544 : 147) ผู้ห่างไกลกิเลสแล้ว เป็นผู้ลอยบาปข้ามถึงฝั่งดำรงอยู่บนบก ผู้ไม่มีความลับในเรื่องทำบาป (พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), 2548 : 1267) ละสังโยชน์ได้ทั้ง 10 ข้อได้สิ้นเชิง พระอริยบุคคลชั้นสูงสุดนี้ ระดับมรรคเรียกว่า อรหัตมรรค ระดับผลเรียกว่า อรหัตผล

2. การบรรลุลุธรรมของฆราวาสในพระพุทธศาสนา

1) ฆราวาสที่บรรลุลุธรรมขั้นโสดาบัน : ฆราวาสผู้เป็นพระโสดาบันในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้นมีเป็นจำนวนมาก เช่น จูฬอนาถบิณฑิกะ พระเจ้ามหาنامه ประชาชนเมืองราชคฤห์ 11 นหุต นางสิริมา ปุณณเศรษฐี คนเลี้ยงโคชื่อนันทะ เป็นต้น

2) ฆราวาสที่บรรลุลุธรรมขั้นสกทาคามี : ฆราวาสที่บรรลุลุธรรมขั้นสกทาคามีนั้นมีปรากฏในพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาไม่มากนัก เช่น นางสุมนาเทวี (ธิดาของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี) นางอุตตราธิดาของปุณณเศรษฐี นายอสิทิตตะ บุตรในตระกูลช่างไม้ ชาวหมู่บ้านส่วยชื่อสาธุกะ เป็นต้น

3) ฆราวาสที่บรรลุลุธรรมขั้นอนาคามี : ฆราวาสที่บรรลุลุธรรมขั้นอนาคามีนั้นมีปรากฏ

ในพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา เช่น จิตตคหบดี (เศรษฐีเมืองมัจฉิกาสังข์ แคว้นมคธ) อุกคเศรษฐี (เศรษฐีเมืองเวสาลี) สันธานคหบดี (คหบดีเมืองราชคฤห์)

4) ฆราวาสที่บรรลุนิพพานชั้นอรหัตต์ : ผู้ที่บรรลุนิพพานชั้นอรหัตต์ส่วนมากจะเป็นพระภิกษุและภิกษุณี สำหรับฆราวาสนั้นมีน้อยมาก เช่น พระเจ้าสุทโธทนะ พระนางเขมา (บรรลุนิพพานแล้วออกบวชเป็นภิกษุณี) พระพาหิยทวารุจิริยะ (บรรลุนิพพานแล้ว ไม่ทันได้อุปสมบทเพราะถูกวัวขวิดตาย)

ตารางที่ 2 จำแนกหลักธรรมที่ฆราวาสบรรลุนิพพาน

ระดับชั้นที่บรรลุนิพพาน	ฆราวาสผู้บรรลุนิพพาน	หลักธรรมที่ทำให้บรรลุนิพพาน
โสดาบัน	พระเจ้าพิมพิสาร	อนุบุพพิชฌาและอริยสัง 4
	อนาถปิณฑิกเศรษฐี	อนุบุพพิชฌาและอริยสัง 4
	วิสาขมหาอุบาสิกา	ไม่ปรากฏ
สกทาคามี	นางสมณาเทวี	ไม่ปรากฏ
	นางอุตตรา	อนุบุพพิชฌา
	นายอสิทัตตะ	ไม่ปรากฏ
อนาคามี	จิตตคหบดี	สังขารคาถา
	อุคคเศรษฐี	การละกามคุณ 5
	สันธานเศรษฐี	อริยสัง 4
อรหัตต์	พระเจ้าสุทโธทนะ	อนิจจตาภิธรรมสูตร
	พระยสกุลบุตระ	โอวาท 3 และอนุบุพพิชฌา
	พระเขมาเถรี	พระคาถาว่าด้วยการตัดราคะ
	พระพาหิยะ	อินทริยสังวร

จะเห็นได้ว่า ฆราวาสที่บรรลุนิพพานในระดับชั้นโสดาบันนั้นมีเป็นจำนวนมาก เนื่องจากเป็นพระอริยบุคคลอันดับแรกในพระพุทธศาสนาที่ได้สัมผัสกระแสแห่งพระนิพพานแล้ว และมองเห็นความเป็นจริงในเรื่องของชีวิต ในเรื่องของความทุกข์ จะไม่มีการเดินผิดทางคือเดินทางสายกลางที่เรียกว่า อริยมรรค ดังที่พระสารีบุตรกราบทูลตอบพระพุทธเจ้าว่า “ผู้ใดประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ 8 นี้เรียกว่า ผู้บรรลุนิพพาน” (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 19 ข้อ 1001 : 495) ด้วยเหตุนี้จึงมีผู้เข้าถึงได้โดยมาก ส่วนฆราวาสที่บรรลุนิพพานเป็นพระอริยบุคคลชั้นอื่นๆ นั้นพบได้น้อย โดยเฉพาะระดับชั้นอรหัตต์

3. สถานะของฆราวาสที่บรรลุธรรม

สถานะของฆราวาสผู้บรรลุธรรม ย่อมขึ้นอยู่กับระดับชั้นที่บรรลุธรรมนั้น ซึ่งจะมีความแตกต่างกันไป ทั้งนี้ สถานะของผู้บรรลุธรรมแต่ละระดับนั้นมีดังนี้ (เตชิน อิศระภาณวงศ์, 2561 : 25-26)

1) สถานะของผู้บรรลุโสดาบัน : จะไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า มีภาวะและชีวิตไม่ห่างไกลหรือแตกต่างไปจากปุถุชนทั้งหลาย สามารถดำรงตนอยู่ในสังคมาได้ในฐานะปกติเช่นเดิม ไม่มีการเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด ไม่จำเป็นต้องแยกออกจากครอบครัวหรือต้องออกบวชเป็นบรรพชิต กับทั้งยังมีการประกอบธุรกิจ การครองเรือน มีความรัก ความเศร้าโศกเสียใจเหมือนปุถุชนทั่วไป เพียงแต่จิตใจจะมีความหนักแน่นในพระรัตนตรัย ไม่มีความล่งเลสงสัยในพระรัตนตรัย มีความมั่นคงในทาน ศีล และภาวนา บำเพ็ญประโยชน์แก่ชุมชน พระศาสนา และบ้านเมือง เช่น พระเจ้าพิมพิสาร ยังเป็นกษัตริย์แห่งแคว้นมคธ อนาคตปิณฑิกเศรษฐี ยังดำเนินธุรกิจของตนต่อไปได้ นางวิสาขา มหาอุบาสิกา สามารถบำเพ็ญประโยชน์ส่วนรวมได้เป็นอย่างดี หมอชีวกโกมารภัจ ยังมีอาชีพแพทย์ใหญ่ประจำราชสำนัก เป็นต้น โลกหน้าของพระโสดาบันจึงอุบัติในสวรรค์ รอวันที่จะกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีกอย่างมากไม่เกิน 7 ชาติ เพื่อบำเพ็ญเพียรบารมีธรรมต่อไปจนกว่าจะบรรลุพระอรหันต์

2) สถานะของผู้บรรลุสกทาคามี : จะดำรงตนเหมือนเช่นกับพระโสดาบัน คือมีความมั่นคงในพระรัตนตรัยไม่หวั่นไหว แต่คุณภาพทางจิตนั้นมีความแตกต่างกัน เพราะพระสกทาคามีจะมีราคะ โทสะ โมหะ เบาบางกว่าพระโสดาบัน เปรียบเหมือนกลุ่มเมฆหมอกที่จางลงไม่หนาทึบ พระสกทาคามียังมีความรู้สึกเศร้าโศกเสียใจ หมั่นไหวในโลกธรรม แต่ไม่มากนัก ยังประทับครองตนเองด้วยคุณธรรมอยู่ได้ จะไม่ทำกรรมอันเป็นเหตุให้ต้องไปเกิดในอบายอีกแล้ว หากสิ้นชีวิตไปแล้วจะเป็นผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น (เกิดในกามาวจรสุคติภูมิอีกครั้งเดียวก็ถึงพระนิพพาน) เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา

3) สถานะของผู้บรรลุอนาคามี : จะมีสภาวะที่มั่นคงมากขึ้น ถือเป็นจุดเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ เพราะพระอนาคามีจะละกิเลส คือ ราคะ โทสะ โมหะ ได้อย่างสิ้นเชิงแล้ว ไม่มีกามคุณชนิดใดที่จะสามารถครอบงำได้อีกแล้ว แม้จะอยู่ครองเรือนก็จะไม่เสียนหาด้วยกามารมณ์ พ้นจากโลกธรรมทั้ง 8 ได้อย่างสมบูรณ์ จะไม่มีโอกาสได้กลับมาเกิดในโลกนี้อีกแล้ว หากสิ้นชีวิตไปแล้วจะนิพพานในที่ผุดเกิดขึ้นในชั้นสุทธาวาส คือ ชั้นอวิหา ชั้นอาตปปา ชั้นสุทัสสา ชั้นสุทสสี และชั้นอนิษฐกา ไม่เวียนกลับมาอีก ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา

4) สถานะภาวะของผู้บรรลอรหันต์ : การบรรลอรหันต์เป็นการบรรลธรรมชั้นสูงสุด เมื่อยังมีชีวิตอยู่นั้น ยังประสบอิฏฐารมณและอนิฏฐารมณ เสวยสุขและทุกข์อยู่ เพราะอินทรีย์ 5 ที่ยังคงอยู่ ไม่ได้ดับไป แต่เพราะความที่ได้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ ภพหน้าของพระอรหันต์จึงไม่มี

อนึ่ง ในคัมภีร์มิลินทปัญหา คัมภีร์มโนรถปुरुณี คัมภีร์ปัทมฐกถา หรือ วิมุตติรัตนมาลี ได้ระบุตรงกันว่า ฆราวาสที่บรรลอรหันต์แล้วจะต้องบวชเป็นพระภิกษุเท่านั้น อันถือเป็นอุดมเพศ เพราะฆราวาสอรหันต์ต้องได้รูปแบบอันมีภาวะที่เหมาะสม ควรแก่การรองรับคุณธรรมชั้นสูงสุด ถ้าไม่บวชจะต้องนิพพานหรือตายเท่านั้น จากหลักฐานที่ศึกษามาพบว่า บุคคลผู้บรรลอรหันต์แล้วบวชเลยมี 2 ท่าน คือ พระยสกุลบบุตรและพระเขมาเถรี ส่วนบุคคลที่บรรลอรหันต์แล้วนิพพานหรือตายทันทีมี 2 ท่าน คือ พระเจ้าสุทโธทนะและพระพาหิยทารุจรียะ เมื่อพิจารณาทั้ง 2 กรณีนี้ จะเห็นได้ว่า การที่พระเจ้าสุทโธทนะนิพพานหลังบรรลอรหันต์นั้นไม่ใช่เรื่องเหนือการคาดหมายเพราะทรงประชวรด้วยโรคชรา อาการหนักอยู่แล้ว พระพุทธเจ้าทรงต้องการอนุเคราะห์พระพุทธบิดาจึงโปรดให้บรรลอรหันต์ อาจกล่าวได้ว่า พระเจ้าสุทโธทนะนิพพานด้วยโรคชรา ไม่ได้เกิดจากการบรรลอรหันต์ ในกรณีของพระพาหิยะนั้นนิพพานเพราะถูกวัวขวิด อันเป็นบุพกรรมเก่าของท่านที่ตามมาถึงพอดี การบรรลอรหันต์จึงไม่มีความสัมพันธ์กับสาเหตุนิพพานของทั้ง 2 ท่านนี้ ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาไม่ปรากฏเรื่องราวของฆราวาสที่บรรลอรหันต์แล้วมีอายุยืนยาวต่อไปในเพศฆราวาส จึงมีการตีความการนิพพานของพระเจ้าสุทโธทนะและพระพาหิยะว่าเป็นการนิพพานเพราะไม่ได้บวชเป็นพระในทันที มติเหล่านี้ล้วนมีมาในภายหลัง พระมหานรินทร์ สุธรรม (2545 : 177) ได้วิเคราะห์เหตุผลที่ฆราวาสผู้บรรลอรหันต์พึงออกบวชทันทีไว้ 3 ข้อ ดังนี้

1. เป็นการเอื้อต่อการไม่เกี่ยวข้องกับกิเลส เพราะพระอรหันต์ไม่สามารถที่จะกระทำในสิ่งที่เจือปนด้วยกิเลสหรือเกลือกกลั้วด้วยกิเลส รูปแบบที่ไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านี้ก็คือรูปแบบชีวิตของนักบวช

2) สบายแก่การได้รับปัจจัย 4 เพราะพระอรหันต์เป็นผู้ที่ไม่ควรแก่การทำงานด้วยตนเองเยี่ยงฆราวาส จึงทำให้ท่านต้องอยู่ในฐานะที่ต้องได้รับการเลี้ยงดูจากผู้อื่น พระอรหันต์ถือว่าต้องมีชีวิตอยู่ด้วยปัจจัย 4 ที่ตนเองเป็นเจ้าของอย่างเต็มที่ รูปแบบที่ไม่มีความลำบากด้วยปัจจัย 4 และใช้สอยปัจจัย 4 เท่าที่ดำรงชีพเท่านั้น คือชีวิตนักบวช

3) ควรค่าแก่การได้รับสักการบูชา เพราะพระอรหันต์เป็นพระอริยบุคคลชั้นสูงสุด เป็นผู้หมดจดจากกิเลสทั้งปวง หากอยู่ในเพศฆราวาสย่อมต้องข้องเกี่ยวกับคารอง

เรือน การสมาคมด้วยบุคคลอื่น (เข้าสังคม) มีความเป็นพ่อ แม่ ลูก เป็นสมมติตามแบบบุคคลทั่วไป ย่อมไม่สมควรแก่สักการะของผู้อื่น

ลักษณะโดยรวมของภาวะผู้บรรลุนิพพานสามารถวิเคราะห์ได้ 3 ประการ ดังนี้ (พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง), 2542 : 118-126)

1. ภาวะทางปัญญา ผู้ที่บรรลุนิพพานจะมีภาวะทางปัญญาที่มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นหรือตามความเป็นจริง มีท่าทีที่เป็นกลาง ไม่สติ ไม่หวั่นไหว สามารถตามดูรู้อารมณ์นั้นๆ อย่างมีสติ ไม่ผูกติดหรือยึดติดในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง ไม่ชอบใจหรือรังเกียจสภาวะใดใดที่เกิดขึ้น แต่เข้าใจและรับรู้อารมณ์เหล่านั้นอย่างเป็นกลาง ลึกซึ้งลงไปอีกคือปัญญารู้เท่าทันสังขาร เข้าใจในกฎไตรลักษณ์ รู้เท่าทันสมมติบัญญัติ ไม่หลงยึดติดในสมมติโวหาร ด้วยเหตุนี้ผู้บรรลุนิพพานแล้วจึงไม่จำเป็นต้องมีความเชื่อ ไม่จำเป็นต้องมีความศรัทธาหรือไม่ต้องอาศัยศรัทธา เพราะได้รู้เห็นสิ่งนั้นๆ แจ่มแจ้งประจักษ์ด้วยตนเองแล้ว

2. ภาวะทางจิต ภาวะทางจิตของผู้บรรลุนิพพานนั้นเป็นผลสืบเนื่องมาจากภาวะทางปัญญา คือ เมื่อเห็นตามความเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำกิเลส ไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เฝ้าชวนหรือยั่วยุ เป็นจิตที่ปราศจาก ราคะ โทสะ โมหะ ที่เป็นเหตุให้ทำความชั่วเสียหายร้ายแรง อันเป็นหลักประกันความสุจริตในการทำงาน ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้านหวั่นไหว ต่อการรับรู้อารมณ์ หรือสามารถเป็นนายของอารมณ์ด้วยความวางเฉย เป็นกลางอย่างผู้มีสติปัญญาสัมปชัญญะ เป็นผู้มีสติ ควบคุมตนเองได้ มีใจหนักแน่น ไม่หวั่นไหวโยกคลอนไปตามอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์

3. ภาวะทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิต ผู้บรรลุนิพพานย่อมประพฤติเยี่ยงผู้ทรงศีลที่สมบูรณ์แล้วตั้งแต่ขั้นโสดาบัน ส่วนผู้บรรลุนิพพานชั้นสูงสุดนั้นเป็นผู้ดับกรรมหรือสิ้นกรรมแล้ว มีแต่การกระทำที่เรียกว่า กิริยา หมายถึง การที่ไม่กระทำสิ่งต่างๆ ด้วย อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน แต่กระทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญารู้แจ้งด้วยเหตุผล เปลี่ยนการกระทำที่เป็นปฏิกุณมาเป็นอริยะชน กล่าวคือ ไม่ทำการด้วยความยึดมั่นในความดี ความชั่ว ที่เกี่ยวกับตนเอง และเพื่อผลประโยชน์ของตน ไม่มีความปรารถนาที่จะทำเพื่อตนเองแกลบแกลงแฝงอยู่ไม่ว่าในรูปหยาบหรือละเอียด ถือเป็นการกระทำที่ลอยพันอยู่นอกกรรมตีขึ้นไป จึงเรียกว่าเป็นเพียงกิริยา การดำเนินชีวิตของผู้บรรลุนิพพานจึงเป็นการทำเพื่อประโยชน์สุขของพหุชน เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทเวและมนุษย์ทั้งหลาย

องค์ความรู้ที่ได้รับจากการศึกษา

การบรรลุนิพพานของฆราวาสถือเป็นเรื่องปกติในพระพุทธศาสนา เพราะการบรรลุนิพพาน

ธรรมเป็นสภาวะที่ไม่เลือกอายุ เพศ วรรณะ ชนชั้น แม้กระทั่งความเป็นสมณเพศหรือฆราวาส รสแห่งวิมุตติใดที่เกิดจากการบรรลุธรรม รสแห่งวิมุตตินั้นย่อมเกิดขึ้นกับคนทุกคนที่บรรลุธรรม ด้วยเหตุนี้ ในพระไตรปิฎกจึงพบว่าผู้บรรลุธรรมที่เป็นผู้เยาว์ ผู้ชาย ผู้หญิง คนชรา พระภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ฆราวาสที่บรรลุธรรมในระดับโสดาบันและสกทาคามี จะมีวิถีการดำเนินชีวิตเหมือนปุถุชนทั่วไป แต่มีความมั่นคงในพระรัตนตรัย ในศีล ทาน ภาวนา ส่วนฆราวาสที่บรรลุถึงระดับอนาคามีจะมีการเปลี่ยนแปลงในชีวิตมากเพิ่มขึ้น เพราะสามารถดับราคะ โทสะ และโมหะได้อย่างสิ้นเชิง แม้อยู่ในเพศฆราวาสก็จะภาวะจิตเหมือนนักบวช ส่วนฆราวาสที่บรรลุอรหัตตนั้น คัมภีร์ยุคหลังหลายฉบับยืนยันตรงกันว่า จะต้องออกบวช เพราะเพศฆราวาสไม่สามารถรองรับคุณธรรมของพระอริยบุคคลขั้นนี้ได้แล้ว แต่นักวิชาการหลายท่านให้เหตุผลสอดคล้องกันว่า เนื่องจากความเป็นพระอรหัตตนั้นเป็นการหมดกิเลสอย่างสิ้นเชิง การดำรงชีพด้วยเพศฆราวาสนั้นจะต้องประกอบอาชีพ คบค้าสมาคมกับผู้อื่น อันเป็นวิถีที่ขัดแย้งกับความเป็นพระอรหัตต อุปมาดังปลาย่อมไม่อาจอาศัยอยู่บนบกได้ การบวชของพระอรหัตตนั้นไม่ใช่เพื่อหนีความตาย แต่เพื่อการดำรงอยู่ของอัตภาพที่สมควรแก่อัตภาพ

สรุป

เป้าหมายของการบรรลุธรรมในทางพระพุทธศาสนาคือพระนิพพาน นิพพานนั้นเป็นธรรมอย่างหนึ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติ เป็นอสังขตธรรม ไม่มีการแบ่งแยก ไม่มีชาย ไม่มีหญิง ไม่มีนักบวช ไม่มีฆราวาส ไม่มีสมมติใดใด เป็นภาวะสากล แม้แต่เด็กที่ยังไม่บรรลุปฏิบัติภาวะก็สามารถเข้าถึงนิพพานได้ เช่น สามเณรสังกัจจาย สามเณรโสภาค เป็นต้น ในความเป็นฆราวาสก็สามารถบรรลุธรรมได้ด้วยมรรคเดียวกัน สภาวะเดียวกัน การบรรลุธรรมจึงเป็นเรื่องของสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น ไม่เกี่ยวกับเพศ หรือความเป็นพระหรือฆราวาส ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสยืนยันเองว่า ภิกษุผู้มีจิตพ้นแล้วกับอุบาสกผู้มีจิตพ้นแล้ว วิมุตติก็คือวิมุตติอันเดียวกัน เมื่อฆราวาสบรรลุธรรมแล้ว การดำรงชีวิตหลังจากนั้นย่อมแตกต่างกันไปตามระดับขั้นของการบรรลุธรรม ซึ่งสามารถใช้ชีวิตในความเป็นฆราวาสต่อไปได้อย่างปกติ เว้นแต่การบรรลุอรหัตต์ที่จะต้องเข้ามาบวชเป็นสมณเพศ เพื่อให้สมควรแก่อัตภาพของตน

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากการศึกษา

สภาวะของผู้บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนามีระดับขั้นที่จำแนกชัดเจน ทั้งในระดับโสดาบันจนถึงพระอรหันต์ เช่น พระโสดาบันจะได้กลับมาเกิดอีกไม่เกิน 7 ชาติ พระสกทาคามีจะกลับมาเกิดอีก 1 ชาติ พระอนาคามีจะไม่กลับมาเกิดอีกแล้ว เพราะจะบรรลุอรหัตต์และนิพพานในชั้นสุทธาวาส พระอรหันต์จะไม่กลับมาเกิดอีกเพราะได้หักสังสารวัฏนี้สิ้นไปแล้ว แต่ในสังคมไทยปัจจุบัน ยังพบบุคคลที่แอบอ้างว่าเป็นพระอนาคามี หรือพระอรหันต์กลับชาติมาเกิด เพื่อโปรดมนุชโยโลก ทำให้ประชาชนเกิดความงมงาย ถูกหลอกลวง สร้างความเสื่อมเสียแก่พระพุทธศาสนา ดังนั้น หน่วยงานที่รับผิดชอบควรทำความเข้าใจให้ประชาชนได้รับทราบข้อมูลตามความเป็นจริงและควบคุมบุคคลที่แอบอ้าง เพื่อไม่ให้ส่งผลกระทบต่อพระพุทธศาสนาในอนาคตต่อไป

2. ข้อเสนอแนะเพื่อการศึกษาครั้งต่อไป

ความเข้าใจเกี่ยวกับฆราวาสที่บรรลุอรหัตต์ หากไม่ออกบวชจะต้องนิพพานในวันนั้นเป็นที่กล่าวถึงกันเป็นอย่างมากในสังคมไทย จึงควรมีการศึกษาสภาวะหรือสถานะของฆราวาสที่บรรลุพระอรหัตต์จากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาให้ครบถ้วน เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้อง

บรรณานุกรม

- เดชิน อิศระภาณวงศ์. (2561). “ศึกษาการบรรลุลหกรรมของขรรษาสที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธรูปศาสนา”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธรูปศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ปรีชา นันทาภิวัดน์. (2544). พจนานุกรมหลักธรรมพระพุทธรูปศาสนา. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2548). พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สถาบันบันลือธรรม.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2540). การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่อเพื่อนอนาคตของมนุษยชาติ. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด.
- . (2546). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- . (2541). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระบุญช่วย จิตจิตโต (ยังสามารถ). (2565). “ความสัมพันธ์โพธิจิตพุทธเกษตร”. วารสารพุทธจิตวิทยา. 7 (1) : 29-37.
- พระมหานรินทร์ สุธรรม. (2545). “สมณเพศกับเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธรูปศาสนาเถรวาท”. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- พระมหามีนา ถาวโร (ไชยอุดม). (2558). “ศึกษาการบรรลุลหกรรมของพระวังคีสเถระ”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธรูปศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาสมเจต สมจारी. (2559). “ศึกษาบัณฑิตศึกษากับการบรรลุลหกรรมขั้นสูงในพระพุทธรูปศาสนาเถรวาท”. วารสารศึกษาศาสตร์ มจร. 4 (2) : 151-165.
- พระมหาอดุลย์ ยโสธโร (บุตรตะเคียน). (2548). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องบัณฑิตศึกษากับการบรรลุลหกรรม”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธรูปศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง). (2542). “การศึกษาเรื่องการบรรลุลหกรรมในพระพุทธรูปศาสนา”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธรูปศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สินชัย วงษ์จำนงค์. (2548). “การศึกษาคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุนทร สุขทรัพย์ทวีผล. (2566). “การวิเคราะห์แนวคิดเรื่องฆราวาสมุนี”. วารสารวิจัยวิชาการ. 6 (3) : 377-389.